

ZYGFRYD GLAESER

Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego

<http://orcid.org/0000-0002-8791-0175>

Ekumena wartości

The ecumene of values

Abstract

The fundamental value on which ecumenism rests and to which it leads is faith in the Triune God based on the inheritance of the Gospel. Human efforts, initiatives, and programs are significant here. It must be admitted, however, that they are often imperfect and therefore not very useful in achieving the intended goal. The Second Vatican Council made ecumenism one of the fundamental evangelizing paradigms of the Church. Accordingly, the gift of unity is not only a static property of ecclesiastical structures. It lies in the power of opening the Church to humanity and the removal of barriers that divide people and Churches. Deepening the Council's teaching on ecumenism and its integrative social role, John Paul II stated that ecumenism is "the imperative of a Christian conscience enlightened by faith and guided by love" (UUS 8). The value of ecumene has different faces. It does not refer only to strictly church-related activities, although these are at the centre of its interest. It has its explicit references to integration processes in general. In the Polish and European context, the contribution of the Churches to the processes of reconciliation with neighbouring nations and states is significant: Germans, Ukrainians, and Russians. Ecumenism teaches, above all, that developing unity between states, nations, cultures, and churches, and between individuals must begin with destroying the walls that for many years have grown up in people's minds and human hearts. It is necessary to rebuild interpersonal bonds based on trust and mutual respect. This particular task belongs to the churches, to Christians and religious communities in general, but also to educational institutions, science and culture.

Keywords: ecumenism, ecumene of values, integration, reconciliation, Church, Christianity.

Streszczenie

Fundamentalną wartością, na której opiera się ekumena i do której prowadzi, jest wiara w Trójjedynego Boga oparta na dziedzictwie Ewangelii. Ludzkie starania, inicjatywy i programy są tu bardzo ważne. Przypisać jednak należy, że często są one niedoskonałe, a więc i mało skuteczne w osiągnięciu zamierzonego celu. Sobór Watykański II uczynił ekumenizm jednym z zasadniczych paradygmatów ewangelizacyjnych Kościoła. Dar jedności nie jest jedynie statyczną właściwością struktur kościelnych. Tkwi w nim moc otwierania Kościoła ku

ludzkości i usuwania barier, które dzielą ludzi i Kościoły. Poglębiając nauczanie soborowe na temat ekumenizmu i jego integracyjnej roli społecznej, Jan Paweł II stwierdził, że ekumenia jest „imperatywem chrześcijańskiego sumienia oświeconego wiarą i kierowanego miłością” (UUS 8). Ekumenia nie odnosi się tylko do działań ściśle kościelnych, choć te są w centrum jej zainteresowania. Ma swoje wyraźne odniesienia do procesów integracyjnych w ogóle. W kontekście polskim i europejskim znaczący jest wkład Kościołów w procesy pojednania z sąsiednimi narodami i państwami: z Niemcami, Ukraińcami i Rosjanami. Ekumenia uczy przede wszystkim tego, że budowanie jedności między państwami, narodami, kulturami i Kościołami oraz między poszczególnymi ludźmi musi zacząć się od burzenia murów, jakie przez wiele lat wyrosły w ludzkich umysłach i ludzkich sercach. Konieczne jest odbudowywanie międzyludzkich więzów opartych na zaufaniu i wzajemnym poszanowaniu. Szczególne zadanie przypada tu Kościołom, chrześcijanom i w ogóle wspólnotom religijnym, ale także instytucjom wychowawczym, nauce i kulturze.

Słowa kluczowe: ekumenizm, ekumena wartości, integracja, pojednanie, Kościół, chrześcijaństwo.

Ekumenizm jest największym globalnym ruchem integracyjnym. Jego zasięg wynika z powszechnego charakteru chrześcijaństwa, którego podstawowym zadaniem jest zbawcze integrowanie ludzi wokół Jezusa Chrystusa i Jego Ewangelii, ale także jednoczenie Kościołów i ludzi dobrej woli między sobą. Tak więc zasadniczym zadaniem ekumenii jest podejmowanie wszelkich możliwych starań na rzecz urzeczywistnienia międzykościelnej i międzyludzkiej jedności. Istotnym paradygmatem ruchu ekumenicznego jest „ekumena wartości”, czyli szeroko rozumiana wspólnota wartości, stanowiących fundament działań integracyjnych podejmowanych zarówno w wymiarze kościelnym, jak i społecznym. Jeśli bierze się pod uwagę chrześcijański punkt widzenia (a taki założono w niniejszym opracowaniu), to przyznać należy, że działania te są jedynie wówczas skuteczne, kiedy są oparte na wierze w Trójjedynego Boga, na zaufaniu Jezusowi Chrystusowi i na zawierzeniu Bożemu Duchowi.

1. Istotne paradygmaty ekumeny wartości

Fundamentalną wartością, na której opiera się ekumenia i do której prowadzi, jest wiara w Trójjedynego Boga oparta na dziedzictwie Ewangelii. Owszem, ludzkie starania, inicjatywy i programy są tu bardzo ważne. Przyznać jednak należy, że często są one wielce niedoskonałe, a więc i mało skuteczne w osiągnięciu zamierzonego celu. Sobór Watykański II, który w świadomości katolickiej zapoczątkował głęboki przełom w myśleniu o Kościele i o realizacji jego posłannictwa w świecie, uczynił ekumenizm jednym z zasadniczych paradygmatów ewangelizacyjnych. Uświadomił chrześcijanom, że: „Odnowienie jedności (i kościelnej, i międzyludzkiej – Z. G.) powinno być przedmiotem troski całego Kościoła, zarówno wiernych, jak i pasterzy, każdego wedle jego własnych sił, tak w codziennym życiu chrześcijańskim, jak w badaniach teologicz-

nych i historycznych”¹, gdyż „podział (w Kościele i w świecie – Z. G.) otwarcie sprzeciwia się woli Chrystusa”². Sobór mówi wręcz o „świętym misterium jedności (*unitatis [...] sacrum mysterium*)”³. Uświadomienie sobie konsekwencji braku jedności w Kościele i w świecie lepiej odsłania wszystkim wyznawcom Chrystusa nowotestamentalną misję zwiastowania powszechnego pojednania: „Wszystko zaś to pochodzi od Boga, który pojednał nas z sobą przez Chrystusa i zlecił nam posługę jednania. Albowiem w Chrystusie Bóg jedną ze sobą świat, nie poczytując ludziom ich grzechów, nam zaś przekazując słowo jednania” (2 Kor 5,18-19). Dar jedności nie jest jedynie statyczną właściwością struktur kościelnych. Tkwi w nim moc otwierania Kościoła ku ludzkości i usuwania barier, które dzielą ludzi i Kościoły.

Przesłanie *Dekretu o ekumenizmie* stanowi niejako pierwszy, a zarazem podstawowy etap na drodze przemiany myślenia o ludziach inaczej myślących i inaczej wierzących niż my sami. Domaga się skutecznego wyrzeczenia się logiki podporządkowania na rzecz logiki szacunku i braterstwa. Nie dziwią więc słowa Jana Pawła II wyjęte z pierwszej w dziejach Kościoła ekumenicznej encykliki *Ut unum sint*, że „od czasu Soboru Watykańskiego II Kościół katolicki wszedł nieodwołalnie na drogę ekumenicznych poszukiwań, wsłuchując się w głos Ducha Pańskiego, który uczy go uważnie odczytywać znaki czasu”⁴. Nawiązując do przesłania *Dekretu o ekumenizmie* (zob. DE 4), papież raz jeszcze stwierdza, że „Sobór Watykański II wyraża decyzję Kościoła katolickiego, by tenże rozeznając znaki czasu pilnie uczestniczył w ekumenicznym dziele”⁵, określając go mianem „imperatywu chrześcijańskiego sumienia oświeconego wiarą i kierowanego miłością”⁶. Droga ekumenizmu jest więc drogą Kościoła na kolejne tysiąclecie⁷. Z perspektywy czasu jako wielce znaczące, czy wręcz „prorocze”, uznać możemy słowa Karla Rahnera – jednego z największych teologów rzymskokatolickich XX w., wypowiedziane w Rzymie 15 listopada 1964 r., a więc na kilka dni przed promulgacją *Dekretu o ekumenizmie*: „Na tym Soborze najważniejsze nie były same litery uchwalonych dokumentów, gdyż nabierają one znaczenia dopie-

---

¹ Sobór Watykański II. 2002. *Dekret o ekumenizmie „Unitatis redintegratio”*. W Sobór Watykański II. *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum (dalej: DE), nr 5.

² DE *Wstęp*.

³ DE 2.

⁴ Jan Paweł II. 1995. „Encyklika «Ut unum sint»”. AAS 87: 921–982. Tekst pol.: OsRomPol 16 (6): 4–31 (dalej: UUS), nr 3.

⁵ UUS 8.

⁶ UUS 8.

⁷ W związku z tym zob. Zygfryd Glaeser. 1997. Droga dialogu – drogą pojednania. W *Pojednanie narodów i Kościołów. Materiały sympozjum poświęconego problematyce II Europejskiego Zgromadzenia Ekumenicznego - Graz '97*. Red. Piotr Jaskóła, 117–126. Opole: Redakcja Wydawnictwa Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

ro wówczas, gdy zostaną wprowadzone w życie i działanie. Najważniejsze jednak z tego, co dokonało się w czasie soboru, to soborowy duch, nowe tendencje, wyznaczone perspektywy i czołowe myśli. To pozostanie i będzie oddziaływać. (...) Należy pamiętać, że mimo wszelkich przeciwności, na gruncie świata i Kościoła zostały zasiane prawdziwe zarodki nowego ziarna, tj. nowej świadomości i nowej mocy, zdążające do tego, aby przyszłość dziejów rozumieć po chrześcijańsku i chrześcijańską uczynić⁸.

W rozdziale I *Dekretu o ekumenizmie „Unitatis redintegratio”* Sobór Watykański II precyzuje istotne paradygmaty dla drogi realizacji integracyjnej misji ekumenicznego dzieła jednania. Są nimi m.in.⁹:

- Zasada trynitarna, według której wzorem i zasadą jedności Kościoła i całego rodzaju ludzkiego pozostaje jedność Boga w Trójcy Osób.
- Zasada uznania wspólnej winy, która dostrzega, że odpowiedzialnością za historyczne podziały w chrześcijaństwie nie można zasadnie obciążać tylko jednej strony.
- Zasada nieponoszenia odpowiedzialności przez współczesnych za dawne podziały, która uświadamia, że odpowiedzialnością za tragedię rozejścia się Kościołów w minionych wiekach nie można obwiniać dziś żyjących chrześcijan.
- Zasada wspólnoty i braterstwa mimo podziałów, która przypomina, iż mimo różnic w sprawach doktryny, zasad karności czy struktur kościelnych, chrześcijanie pozostają ze sobą we wspólnotcie. Podstawową, uniwersalną wspólnotę tworzy chrzest udzielany we wszystkich Kościołach w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego.
- Zasada eklezjalności niekatolickiej, która uznaje istnienie środków zbawczych poza widzialnym obrębem Kościoła rzymskokatolickiego. Są nimi np.: Pismo Święte, życie w łasce, wiara, nadzieja, miłość, przeróżne dary Ducha Świętego, jak i obrzędy religijne. Duch Święty posługuje się również tymi Kościołami i różnymi ludzkimi wspólnotami jako środkami zbawienia.
- Zasada wspierania rozwoju wszelkich ruchów integracyjnych, w tym ruchu ekumenicznego przez ekumenizm duchowy, naukowy i praktyczny.

⁸ Cyt. za: Walter Kasper. 1979. „Die Einheit der Kirche nach dem II. Vatikanischen Konzil“. *Catholica. Jahrbuch für Ökumenische Theologie* 33: 277.

⁹ Systematyczną ich prezentację zob. Pierwszy Synod Diecezji Opolskiej. 2005. *Statuty i Aneksy. Parafia u progu nowego tysiąclecia*. Opole: Księgarnia Świętego Krzyża, nr 358. Zob. także Zygfryd Glaeser, Karol Karski, Zdzisław J. Kijas. 2016. Początki i rozwój ruchu ekumenicznego w Polsce. W *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964–2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 44–48. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II.

- Zasada stopniowego dochodzenia do jedności w sprawowaniu Eucharystii, która wspólne jej sprawowanie uważa za cel ruchu ekumenicznego.
- Zasada możliwości konwertyzmu, która szanując wolność religijnych przekonań jednostki, przyjmuje możliwość jej konwersji; sprzeciwia się jednak prozelityzmowi, tzn. wszelkim formom nieuczciwego „nawracania”.
- Zasada zachowania należytej wolności i szacunku dla różnorodności, według której jedność Kościoła nie wyklucza różnorodności form życia duchowego, karności kościelnej, obrzędów liturgicznych, a nawet teologicznego opracowania prawd objawionych. Różnorodność Kościoła nie tylko objawia w sposób doskonały jego powszechność, ale także jego apostołskość, ponieważ pewne różnice w ujęciu prawdy Bożej oraz w życiu i zwyczajach Kościoła pochodzą z czasów apostołskich.
- Zasada szacunku dla innych, która nakazuje z radością dostrzegać i uznawać w innych Kościołach wspólne chrześcijańskie dobra, które się w nich znajdują.
- Zasada aprobaty ruchu ekumenicznego, która przypomina o tym, że Kościół rzymskokatolicki aprobuje ruch ekumeniczny jako zgodny z wolą Chrystusa i wzywa katolików do włączenia się w modlitwę o jedność i działania na rzecz zjednoczenia.

Owe „zarodki nowego ziarna”, o których mówił Karl Rahner i o których wyżej wspomniałem, zaczęły owocować również na gruncie polskim. Niedługo po soborze wydano polskie tłumaczenie soborowych dokumentów, podejmując jednocześnie wysiłek na rzecz coraz szerszej ich recepcji. Obserwując pozytywny rozwój międzykościelnych relacji ekumenicznych w Polsce, można powiedzieć, że na gruncie polskim spełnia się zapowiedź melchickiego patriarchy Maksymosa IV, wyrażona w czasie obrad Soboru Watykańskiego II: „Ekumenizm to drzwi, które otworzył sam Duch Święty, a których już nikt więcej nie będzie mógł zamknąć”¹⁰. Szczególną rolę w poszerzaniu otwierania drzwi ekumenii w Kościele powszechnym i na gruncie polskim odegrał Jan Paweł II.

2. Pontyfikat Jana Pawła II jako ukonkretnienie ekumeny wartości

Jan Paweł II w pierwszej swojej encyklice, *Redemptor hominis*, analizując aktualną sytuację w Kościele i w świecie, postawił jasne zadania, które uznać możemy za zobowiązujące wszystkich chrześcijan i wszystkich ludzi dobrej

---

¹⁰ Alfons Skowronek. 1993. *Teologiczne zbliżenia*. Warszawa: Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej, 137.

woli: „Nie widzimy na tym etapie dziejów chrześcijaństwa i dziejów świata innej możliwości wypełnienia powszechnego posłannictwa Kościoła w dziedzinie ekumenicznej, jak tylko tę, aby rzetelnie, wytrwale, pokornie i odważnie zarazem, szukać dróg zbliżenia i jedności (...). Musimy jej więc szukać bez względu na to, jakie trudności na tych drogach mogą się pojawić i spiętrzać. Inaczej nie dochowalibyśmy wierności Słowu Chrystusa, nie wypełnialibyśmy Jego testamentu”¹¹. Swoją wypowiedź Jan Paweł II kończy postawieniem retorycznego pytania: „Czy wolno nam na to się ważyć?”¹², by jawnie sprzeniewierzać się woli Chrystusa.

Odpowiedzi na tak postawione pytanie papież stara się udzielać niemalże we wszystkich swoich wypowiedziach, niezależnie od tego, czy pojawia się w nich słowo „ekumenizm”, czy też nie. A to dlatego, że jest on przekonany o tym, iż nie kto inny, ale „człowiek jest pierwszą i podstawową drogą Kościoła”¹³ i dodajmy – także ekumenizmu. Jana Pawła II określa się czasem mianem papieża „syntezy”¹⁴. I słusznie. Wśród różnych płaszczyzn tej syntezy mocno akcentuje on pojednanie między tym, co partykularne i uniwersalne, między Wschodem i Zachodem, między tradycją i współczesnością. Synteza dla Jana Pawła II nie oznacza wcale ani jednakowości, ani mechanicznej niwelacji tego, co różne, ani też tendencji o charakterze uniformistycznym. Ma ona być budowaniem wzajemności w dostrzeganiu prawdy, osiąganiem zgody w przekraczaniu różnic, wymianą darów, zwłaszcza duchowych¹⁵.

Przesłanie Jana Pawła II jest wielkim wołaniem o ekumenizm, a więc o jedność w Kościele i w świecie. Papież nie miał wątpliwości co do tego, że ekumenizm jest wielkim dziełem Boga. Zachęcał więc do podejmowania dialogu. Co więcej, sam go inicjował. Wychodził ze słusznego założenia, że chrześcijaństwo w swoich najgłębszych pokładach jest religią dialogu. W dialog, który stanowi symbiozę elementu boskiego i ludzkiego, zaangażowany jest sam Bóg. Dzięki niemu chrześcijanie uczą się „razem” wzrastać w misterium Chrystusa i Jego Kościoła. Dialog stwarza również możliwość poznawania. Nie chodzi tu jednak tylko o czysto teoretyczne poznanie, ale o takie, które wciąga życiowo w obręb poznawanej rzeczywistości, otwiera nowe perspektywy, uwrażliwia na określony sposób postę-

¹¹ Jan Paweł II. 1979. *Encyklika „Redemptor hominis”* (12.03.2019). https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/r_hominis.html (dalej: RH), nr 6.

¹² RH 6.

¹³ RH 14.

¹⁴ Zob. Zygfryd Glaeser. 2017. *Ekumenizm w nauczaniu papieży po Soborze Watykańskim II* (Nauczanie Papieskie, 3). Kamień Śląski – Opole: Instytut Badań Nauczania Papieskiego przy Centrum Kultury i Nauki Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego w Kamieniu Śląskim, 75–114.

¹⁵ Szerzej omówienie różnych płaszczyzn i aspektów owej ekumenicznej syntezy Jana Pawła II zob. Red. Zygfryd Glaeser. 2008. *Pontyfikat ekumenicznej nadziei. Z Janem Pawłem II na drogach ekumenii*. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

powania i kształtowania życia. Staje się więc szansą spotkania w wierze, odnajdywania, odbudowywania i uskuteczniania więzów ludzkich i eklezjalnych, a w konsekwencji wspólnego dawania świadectwa Ewangelii. Dialog stanowi najbardziej ludzkie „narzędzie” na drodze integrowania ludzi, społeczności i Kościołów. Jest istotnym elementem na drodze do samospełnienia człowieka: zarówno poszczególnych osób, jak też każdej wspólnoty. Nie jest tylko wymianą myśli, ale zawsze w jakiś sposób jest „wymianą darów”. Zdecydowanie przekracza więc granice konwersacji. Jego zadaniem jest prowadzenie do prawdziwie osobowego spotkania. Stąd też logika dialogu domaga się od jego uczestników postawy partnerstwa, wymiany dóbr, wewnętrznego przeobrażenia, prowadzącego do autentycznej służby miłości na rzecz drugiego człowieka. Musi więc być nacechowany pokorą, gdyż tylko wtedy będzie skuteczny w realizacji swojej integracyjnej misji. Można więc w tym kontekście mówić o „dialogicznej pedagogii” i „dialogicznej postawie”. Są to rzeczywistości ściśle ze sobą związane. Określają integracyjną naturę ekumenii i wyznaczają drogę przyszłości Kościoła i świata.

3. Ekumena wartości w kontekście procesów pojednania

Ekumena wartości ma różne oblicza. Jak wyżej wspomniałem, nie odnosi się tylko do działań ściśle kościelnych, choć te są w centrum jej zainteresowania. Ma swoje wyraźne odniesienia do procesów integracyjnych w ogóle. Warto przywołać kilka polskich znaczących przykładów integracyjnych procesów społecznych, w których Kościoły mają swój wyraźny ekumeniczny udział¹⁶. Dotyczy to przede wszystkim kształtowania relacji z naszymi sąsiadami: z Niemcami, Ukraincami i Rosjanami. Oczywiście, należy także zauważyć wyraźny wkład Kościołów w procesy integracyjne w Unii Europejskiej.

3.1. Kościoły w procesie pojednania polsko-niemieckiego

Proces polsko-niemieckiego pojednania zapoczątkowało w dużej mierze tzw. *Memorandum Wschodnie*¹⁷ ogłoszone 1 października 1965 r. przez Kościół ewangelicki w Niemczech (EKD). Dotyczyło ono położenia wypędzonych i stosunku narodu niemieckiego do wschodnich sąsiadów. Opublikowano je na kilka-

---

¹⁶ W związku z tym zob. m.in.: Tomasz R. Dębowski. 2011. *Kościół chrześcijański w Polsce wobec wybranych zagadnień międzynarodowych w latach 1989–2004*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

¹⁷ Zob. Jarosław Kłaczków. 2006. „Memorandum Rady Kościoła Ewangelickiego w Niemczech «Sytuacja wypędzonych a stosunek narodu niemieckiego do jego sąsiadów wschodnich» – reakcje w Europie i w Polsce w świetle polskiej dokumentacji”. *Dzieje Najnowsze* 38 (4): 165–178.

naście dni przed orędzim polskich biskupów rzymskokatolickich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 r. ze słynną formułą: „przebaczamy i prosimy o przebaczenie”¹⁸, która zaskutkowała równie znamiennej odpowiedzią biskupów niemieckich: „Z braterskim szacunkiem przyjmujemy wyciągnięte dłonie”¹⁹. W ten sposób rozpoczął się długotrwały proces pojednania między Kościołami i narodami polskim i niemieckim, który przerodził się we wzajemną współpracę, przynosząc wiele dobrych owoców zarówno w wymiarze kościelnym, jak i społecznym. Odtąd różne środowiska kościelne i niekościelne po obu stronach wyrażały swoje stanowiska co do istotnych kwestii we wzajemnych relacjach. Przywołałam choćby *Memorandum katolików niemieckich na temat problemów niemiecko-polskich*²⁰, zwane jako *Memorandum Kręgu z Bensbergu (Bensbergerkreis)* z 1970 r., *Wspólne słowo polskich i niemieckich biskupów*²¹ z okazji 30. rocznicy wymiany listów z 1965 r. (13.12.1995), *Wspólne oświadczenie Konferencji Episkopatów Polski i Niemiec z okazji 40. rocznicy wymiany listów między oboma Episkopatami w roku 1965*²² (2005 r.) oraz *Wspólne oświadczenie*²³ przewodniczących Konferencji Episkopatów Polski i Niemiec, abpa Józefa Michalika i abpa Roberta Zollitscha, w którym zaapelowali oni do swoich narodów o dawanie współczesnemu światu przykładu nowej kultury pokoju, prawdy, sprawiedliwości i miłości. Kolejnym istotnym krokiem ekumeny wartości urzeczywistnianej w kontekście procesu pojednania polsko-niemieckiego jest *Wspól-*

¹⁸ Zob. Piotr Madajczyk. 1994. *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; Piotr Madajczyk. 2009. Okoliczności powstania „Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich”. W *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*. Red. Wojciech Kucharski, Grzegorz Strauchold, 109–120. Wrocław: Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”; „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza, kontekst, spuścizna*. 2006. Red. Basil Kerski, Tomasz Kycia, Robert Żurek. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia; Wojciech Kucharski. 2009. Najnowsze źródła archiwalne w badaniach kulis powstania Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich. W *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*. Red. Wojciech Kucharski, Grzegorz Strauchold, 165–182. Wrocław: Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”.

¹⁹ Kucharski. 2009. Najnowsze źródła archiwalne w badaniach, 185.

²⁰ Tekst zob. *Memorandum katolików niemieckich w sprawie zagadnień polsko-niemieckich opracowane przez Bensberger Kreis*. 1970. Novum 2: 15–41 (dalej: *Memorandum katolików niemieckich*). Zob. także: Friedhelm Boll. 2010. Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia. W *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*. Red. Friedhelm Boll, Wiesław J. Wysocki, Klaus Ziemer, 72–110. Warszawa: Neriton.

²¹ Tekst zob. *Wspólne słowo polskich i niemieckich biskupów z okazji trzydziestej rocznicy wymiany listów (1965–1995)*. 1996. OsRomPol 17 (2): 56–59.

²² Tekst zob. *Wspólne oświadczenie Konferencji Episkopatów Polski i Niemiec z okazji 40. rocznicy wymiany listów między oboma Episkopatami w roku 1965 (10.07.2018)*. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/pl_niemcy_20050924.html.

²³ Tekst zob. *Oświadczenie przewodniczących Konferencji Episkopatów Polski i Niemiec z okazji 70. rocznicy rozpoczęcia II wojny światowej (10.07.2018)*. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WE/kep/70rocznica_25082009.html.

ny *apel*²⁴ biskupów z Zespołu ds. Kontaktów pomiędzy Konferencją Episkopatu Polski i Niemiec z 2017 r., w którym czytamy: „Pojednanie to słowo, które od ponad ćwierćwiecza określa relacje polsko-niemieckie. To wielka wartość, którą udało się osiągnąć i którą podtrzymujemy dzięki wysiłkowi nie tylko polityków, ale licznych ludzi dobrej woli po obu stronach granicy. Mamy jednak świadomość, że łatwo można ją utracić przez nieprzemyślane decyzje, a nawet przez zbyt pochopnie wypowiedane słowa. Równocześnie pamiętamy o tym, że (...) obowiązkiem jest «angażowanie się w dzieło społecznego pojednania poprzez przypominanie prawdy o godności każdego człowieka, łagodzenie nadmiernych politycznych emocji, wskazywanie i poszerzanie pól możliwej i niezbędnej dla Polski współpracy ponad podziałami oraz ochronę życia publicznego przed zbędnym upolitycznianiem». Proces pojednania, który wspólnie podjęliśmy i konsekwentnie realizowaliśmy w minionych latach, jest wzorem dla wielu innych państw na świecie. (...) Przebaczenie nie jest decyzją koniunkturalną, zależną od uwarunkowań, lecz nieodwracalnym aktem miłosierdzia, które nie zaprzecza sprawiedliwości, lecz ją dopełnia»²⁵.

Biskupi wspólnie zaapelowali do rządzących i do obydwu narodów: „Zgromadzonego przez lata kapitału dobra we wzajemnych relacjach między społeczeństwami, narodami i państwami nie wolno zmarnować ani roztrwonić. Kapitał pojednania i więzi trzeba chronić, umacniać i pomnażać dla dobra naszych Ojczyzn, które mają misję do spełnienia – jest to misja dawania świadectwa pojednanych wobec niepojednanych w Europie i świecie»²⁶. Wyrazili też nadzieję, że „osoby odpowiedzialne za nasze kraje i relacje międzynarodowe, mając na uwadze dokonane już procesy pojednania, będą budowały na tym kapitale i w oparciu o jego wielopłaszczyznową wartość»²⁷. „W tym duchu działa Kościół rzymskokatolicki i inne Kościoły głoszące Ewangelię przebaczenia, pojednania i pokoju»²⁸ – czytamy w *Apelu*.

Reasumując, należy stwierdzić, że Kościoły mają swój znaczący wkład w proces pojednania polsko-niemieckiego. Co więcej, wywarły i wywierają duży wpływ na dyskurs społeczny w obu krajach, przyczyniając się do zbliżenia między sąsiednimi narodami i państwami.

---

²⁴ Tekst zob. *Apel Zespołu ds. Kontaktów z Konferencją Episkopatu Niemiec* (15.07.2018). <https://episkopat.pl/apel-biskupow-z-zespołu-ds-kontaktow-z-konferencja-episkopatu-niemiec/>.

²⁵ *Apel Zespołu ds. Kontaktów z Konferencją Episkopatu Niemiec*.

²⁶ *Apel Zespołu ds. Kontaktów z Konferencją Episkopatu Niemiec*.

²⁷ *Apel Zespołu ds. Kontaktów z Konferencją Episkopatu Niemiec*.

²⁸ *Apel Zespołu ds. Kontaktów z Konferencją Episkopatu Niemiec*.

3.2. Kościoły w procesie pojednania polsko-ukraińskiego

O ile orędzie biskupów polskich do niemieckich okazało się dokumentem wręcz pionierskim, budującym lepsze relacje między dwoma narodami, nie można tego powiedzieć o wydanym 40 lat później *Liście biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski* (2005)²⁹, pomimo tego, że powstał on w znacznie korzystniejszej sytuacji politycznej. Wydawało się, że stanie się on fundamentem pojednania polsko-ukraińskiego. List ten nie zapoczątkował zresztą tego procesu, lecz był swego rodzaju podsumowaniem już przebytej drogi, naznaczonej gestami pojednania z obydwu stron.

O ile okazją do wymiany listów między episkopatami polskim i niemieckim było tysiąclecie chrztu Polski, o tyle pretekstem do podjęcia kroków pojednania przez Polaków i Ukraińców stało się tysiąclecie chrztu Rusi Kijowskiej w 1988 r. Z tej okazji w dniach 8 i 17 października 1987 r. spotkali się w Rzymie rzymskokatolicki biskupi polscy i greckokatolicki biskupi ukraińscy z diaspory. Ówczesny zwierzchnik Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, kard. Myrośław Lubacziwsky, wypowiedział wówczas bardzo ważne słowa: „Wyciągamy braterską dłoń do Braci Polaków na znak pojednania, przebaczenia i miłości”³⁰. „Jesteśmy winowajcami wobec Was, Bracia Ukraińcy, bo nie umieliśmy nauki wynikającej z chrztu wprowadzić w życie. (...) Mamy winy jedni wobec drugich. A gdzie są winy, tam trzeba mówić: Odpuść nam, jako i my odpuszczamy”³¹ – odpowiedział prymas Polski kard. Józef Glemp. To historyczne spotkanie nie miało jednak szans, aby zaistnieć w szerokiej świadomości społecznej w Polsce, a zwłaszcza na Ukrainie, gdzie Kościół greckokatolicki był nadal zdelegalizowany. Nie odbywało się też w świetle kamer i fleszów. Owe gesty i przesłania z nimi związane zachowały się w świadomości elit ukraińskich i polskich. Miały one aprobatę Jana Pawła II. Odegrał on zresztą rolę herolda i promotora dialogu polsko-ukraińskiego. Największy impuls do pojednania polsko-ukraińskiego dał podczas swej pielgrzymki na Ukra-

---

²⁹ Tekst zob. List biskupów greckokatolickich Ukrainy i rzymskokatolickich Polski z okazji aktu wzajemnego przebaczenia i pojednania (21.07.2018). <https://episkopat.pl/pokoj-miedzy-narodami-jest-mozliwy/>.

³⁰ Przemówienie Mirosława kardynała Lubacziwskiego wygłoszone 17 października 1987 r. w Kolegium Ukraińskim św. Jozafata w Rzymie. 1987. Pismo Okólne 20 (44): 5–7. Zob. także Grzegorz Polak, Marcin Przeciszewski. 2013. Kościół w Polsce inspiratorem pojednania między narodami (15.07.2018). <https://ekai.pl/kosciol-w-polsce-inspiratorem-pojednania-miedzy-narodami/>; Adam Konderak. 1988. Ku pojednaniu – przez wiarę (18.07.2018). http://dlibra.kul.pl/Content/23830/13.%20ethos1988_nr%201_Konderak.pdf; Sonia Zielińska. 2017. Przed 30 laty opublikowano historyczne deklaracje o polsko-ukraińskim pojednaniu (12.07.2018). <https://opoka.news/aktualnosci/7430>; Marek Melnyk. 2017. „Ukraińcy i Polacy. pojednani Ewangelią”. Edukacja Humanistyczna 2 (37): 23–31.

³¹ „Przemówienie kardynała Józefa Glempa, Prymasa Polski, wygłoszone dnia 17 października 1987 roku w Kolegium pw. św. Jozafata w Rzymie podczas spotkania biskupów polskich z biskupami ukraińskimi”. 1987. Pismo Okólne 20 (44): 8–9.

inę w czerwcu 2001 r. W homilii wygłoszonej we Lwowie w czasie sprawowanej tam Eucharystii (26.06.2001) powiedział m.in.: „Niech przebaczenie – udzielone i uzyskane – rozleje się niczym dobroczynny balsam w każdym sercu. Niech dzięki oczyszczeniu pamięci historycznej wszyscy będą gotowi stawiać wyżej to, co jednoczy, niż to, co dzieli, ażeby razem budować przyszłość opartą na wzajemnym szacunku, na braterskiej wspólnotcie, braterskiej współpracy i autentycznej solidarności”³². Po tych słowach wielu Polaków i Ukraińców padło sobie w objęcia. Widać było łzy wzruszenia u wielu uczestników uroczystości.

Apel papieża nie pozostał bez echa. Po jego pielgrzymce na Ukrainę powołano Komisję ds. Współpracy Synodu Biskupów Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego i Konferencji Episkopatu Polski. W wyniku jej prac przyjęto duszpasterski program „gojenia ran”, kładąc szczególny nacisk na formację księży i na pracę z młodzieżą.

Można tu przytaczać wiele kościelno-ekumenicznych inicjatyw na rzecz polsko-ukraińskiego pojednania. 19 czerwca 2005 r. na Placu Piłsudskiego w Warszawie, na zakończenie III Krajowego Kongresu Eucharystycznego, doszło do najbardziej spektakularnego aktu pojednania w historii chrześcijaństwa w Polsce i na Ukrainie. Po wyznaniu wiary przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski abp Józef Michalik i zwierzchnik Ukraińskiej Cerkwi Grekokatolickiej kard. Lubomyr Huzar odmówili modlitwę pojednania. Przyznali w niej, że Polacy i Ukraińcy zadali sobie wzajemnie wiele krzywd, co „napawa nas niewymownym bólem”. Poprosili „braci i siostry obu narodów”, aby razem z nimi „przebaczyli sobie wzajemnie”. Zwrócili się też do Boga z prośbą o odpuszczenie grzechów i win oraz pomoc, „abyśmy postępowali jak godzi się braciom i siostram”. Wierni włączali się w modlitwę przez aklamację: *Kyrie, Kyrie eleison* (Panie, Panie, zmiłuj się nad nami). Modlitwę zakończyło przekazanie sobie przez biskupów grekokatolickich i rzymskokatolickich znaku pokoju, co zostało owacyjnie przyjęte przez zgromadzonych, wśród których byli zarówno Polacy, jak i Ukraińcy³³.

Ważnym wydarzeniem na drodze budowania dobrych relacji między narodem polskim i ukraińskim był apel wystosowany przez prezydium Konferencji Episkopatu Polski przed 73. rocznicą zbrodni wołyńskiej, wzywający do polsko-ukraińskiego pojednania (24.06.2016)³⁴. Jest on odpowiedzią na *List otwarty*³⁵

---

³² Jan Paweł II. 2001. Przyjmijcie duchowe przesłanie waszych błogosławionych (homilia wygłoszona we Lwowie 26.06.2001) (20.07.2018). https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/lwow_beatyfikacja_26062001.html.

³³ Zob. 30 lat kościelnego dialogu polsko-ukraińskiego (15.07.2018). <https://ekai.pl/30-lat-koscielnego-dialogu-polsko-ukrainskiego/>.

³⁴ Tekst zob. Prezydium Episkopatu wzywa do pojednania polsko-ukraińskiego. 2016 (21.07.2018). <https://episkopat.pl/prezydium-episkopatu-wzywa-do-pojednania-polsko-ukrainskiego/>.

³⁵ Tekst zob. List otwarty Ukraińców do Polaków. 2016 (23.07.2018). <http://blogpublika.com/2016/06/03/list-otwarty-ukraincow-do-polakow/>.

grupy ukraińskich działaczy religijnych, ludzi kultury i polityki oraz zwierzchników ukraińskich Kościołów skierowany do elit państwa polskiego, do duchownych, działaczy kultury oraz do całego społeczeństwa polskiego. W apelu tym, wspominając tragedię wołyńską i śmierć wielu niewinnych ludzi, jego sygnatariusze napisali: „Zabójstwo niewinnych ludzi nie ma usprawiedliwienia (...). Prosimy o wybaczenie i równocześnie przebaczymy zbrodnie i krzywdy, uczynione w stosunku do nas – to jedyna duchowa formuła, która powinna znajdować się w każdym ukraińskim i polskim sercu, pragnącym pokoju i porozumienia (...). Dopóki będą trwać nasze narody, dopóty bolesnymi będą rany historii. Jednak trwać one będą jedynie wówczas, gdy pomimo przeszłości, nauczymy się odnosić do siebie wzajemnie jak równi bracia”³⁶.

W odpowiedzi na wyżej przywołany apel biskupi polscy przypomnieli o tym, że „chrześcijańskie przebaczenie jest wartością bezwarunkową, obejmującą nawet największe niegodziwości, takie jak zabijanie niewinnych ludzi i ludobójstwo czy przymusowe przesiedlenia”³⁷. Natychmiast też dodali, że „wzajemne przebaczenie między narodami polskim i ukraińskim jest szczególnym wymogiem religijnym i moralnym (...)”³⁸, jaki stoi przed chrześcijanami obydwu narodów.

Odpowiedzią na stanowisko wyrażone przez biskupów polskich jest *Apel Arcybiskupa Większego Światosława oraz biskupów Kościoła greckokatolickiego w Polsce do wiernych i wszystkich ludzi dobrej woli z prośbą o modlitwę za ofiary konfliktu polsko-ukraińskiego*³⁹ opublikowany 4 lipca 2016 r. Przypomniano w nim kroki, jakie Kościoły podjęły już na drodze polsko-ukraińskiego pojednania. Zwrócono też uwagę na ważne zobowiązanie, które na chrześcijan nakłada sam Chrystus, iż zanim złoży się ofiarę Bogu, trzeba najpierw pojednać się z bratem, który czuje się skrzywdzony (por. Mt 5,23-24). Oznacza to, że pomimo niesprzyjających warunków zewnętrznych, należy podejmować drogę polsko-ukraińskiego pojednania w ślad za słowami św. Jana Pawła II, że miłosierne „przebaczenie, otrzymane i darowane, jest leczniczym balsamem”, który może uzdrowić naszą pamięć historyczną oraz zagoić rany przeszłości.

---

³⁶ List otwarty Ukraińców do Polaków. 2016.

³⁷ Prezydium Episkopatu wzywa do pojednania polsko-ukraińskiego. 2016, nr 2.

³⁸ Prezydium Episkopatu wzywa do pojednania polsko-ukraińskiego. 2016, nr 2.

³⁹ Tekst zob. *Apel patriarchy Światosława oraz biskupów kościoła greckokatolickiego w Polsce do wiernych i wszystkich ludzi dobrej woli z prośbą o modlitwę za ofiary konfliktu polsko-ukraińskiego*. 2016 (19.07.2018). <https://episkopat.pl/apel-biskupow-greckokatolickich-do-wiernych-i-wszystkich-ludzi-dobrej-woli/>.

3.3. Kościoły w procesie pojednania polsko-rosyjskiego

Kolejny, bardzo trudny obszar, naznaczony wieloma ranami, które we wzajemnych relacjach do tej pory się nie zbliżyły, dotyczy pojednania polsko-rosyjskiego. I tu Kościoły mają swój znaczący wkład. Przywołam jedno z wielkich wydarzeń w tym obszarze, kiedy to 17 sierpnia 2012 r. na Zamku Królewskim w Warszawie przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski abp Józef Michalik i zwierzchnik Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego patriarcha Moskiewski i całej Rusi Cyryl podpisali *Wspólne Przesłanie do Narodów Polski i Rosji*⁴⁰. Wydarzenie to przejdzie zapewne do historii jako ważny krok na drodze pojednania między Kościołami i obydwojma narodami. Przyznać należy, że chodzi tu o bardzo trudny proces, nacechowany wzajemnym poczuciem krzywd i historycznej niesprawiedliwości. Życie pokazało, że ani politykom, ani dyplomacji, ani biznesowi nie udało się przeorientować wzajemnego, w przeważającej mierze, negatywnego myślenia o sobie. Jest zbyt wiele nieufności i podejrzliwości we wzajemnych relacjach, a ich paradygmatem wydają się być ciągle żywe i na nowo podsycane demoniczne stereotypy. Dobrze się więc stało, że odpowiedzialność za trudny proces pojednania między narodem polskim i narodem rosyjskim wzięły na siebie Kościoły: rzymskokatolicki, który stanowi zdecydowaną większość w Polsce, i prawosławny, którego sytuacja jest podobna w Rosji. My, Polacy, pamiętamy o tym, że pojednanie polsko-niemieckie po okrucieństwach II wojny światowej wydawało się być niemożliwe. Tak by się zapewne w tym przypadku stało, gdyby nie wiara i mądrość Kościołów. By uleczyć tak wiele ran otwartych jeszcze po obu stronach, nieodzowne jest podjęcie procesu oczyszczenia pamięci i wzajemnego przebaczenia win⁴¹.

Autorzy *Wspólnego Przesłania do Narodów Polski i Rosji* rozpoczęli go od odniesienia się do słów św. Pawła, Apostoła Narodów, z 2 Kor 5,19: „W Chry-

---

⁴⁰ Tekst zob. *Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji*. 2012 (21.07.2018). <https://episkopat.pl/wspolne-przeslanie-do-narodow-polski-i-rosji/>. Szarzej na ten temat zob. Zygfried Glaeser. 2015. „Wspólne Przesłanie do Narodów Rosji i Polski”. Treść, kontekst, perspektywy na przyszłość. W *Pojednanie w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk, 13–18. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna; Zygfried Glaeser. 2015. „Gemeinsame Botschaft an die Völker Russlands und Polens”. Inhalt, Kontext, Zukunftsperspektiven. W *Pojednanie w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk, 89–94. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna; Zygfried Glaeser. 2015. „Совместное послание к народам России и Польши”. Содержание, контекст, перспективы на будущее. W *Pojednanie w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk, 169–174. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna.

⁴¹ Zob. Tomasz R. Dębowski. 2013. „Wspólne Orędzie Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce oraz Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i jego znaczenie dla stosunków polsko-rosyjskich”. *Dyplomacja i Bezpieczeństwo* 1(1): 65–74.

stusie Bóg pojednał ze sobą świat, nie poczytując ludziom ich grzechów, nam zaś przekazując słowo pojednania⁴². Oznacza to, że nie kierowali się tu doraźną polityką, ale poczuciem odpowiedzialności za teraźniejszość i przyszłość Kościołów i narodów Polski i Rosji oraz pasterską troską o zbawienie człowieka. Stąd w preambule dokumentu zwracają się z orędziem pojednania do wiernych swoich Kościołów, do obydwu narodów i do wszystkich ludzi dobrej woli. Podkreślono, że wyznając prawdę, iż „Jezus Chrystus jest naszym pokojem i pojednaniem” (por. Ef 2,14; Rz 5,11) i mając świadomość powołania powierzonego nam w duchu Chrystusowej Ewangelii, obydwie Kościoły pragną wnieść swój wkład w dzieło pojednania narodów Polski i Rosji⁴³.

Sygnatariusze dokumentu zwrócili się z apelem do wiernych swoich Kościołów, „aby prosili o wybaczenie krzywd i wszelkiego zła wyrządzonego sobie nawzajem”, gdyż „jest to pierwszy i najważniejszy krok do odbudowania wzajemnego zaufania, bez którego nie ma trwałej ludzkiej wspólnoty ani pełnego pojednania⁴⁴. Podkreślono też fundamentalne przekonanie co do tego, że to Chrystus zobowiązuje nas w *Modlitwie Pańskiej* do wybaczenia krzywd⁴⁵. Ze zrozumieniem odniesiono się do tych, u których zranienia, bariery i mury obecne w ich sercach są tak głębokie, że nie pozwalają jeszcze do końca wybaczyć. Stąd apel skierowany do historyków i naukowców o obiektywne poznanie i prezentację faktów z przeszłości, także tych bolesnych. Z uznaniem przyjęto więc działania komisji i zespołów działających w obu krajach na rzecz „leczenia ran”, a w konsekwencji dla pojednania między Kościołami i narodami Polski i Rosji. Zaapelowano „do wszystkich, którzy pragną dobra, trwałego pokoju oraz szczęśliwej przyszłości: do polityków, działaczy społecznych, ludzi nauki, kultury i sztuki, wierzących i niewierzących, do przedstawicieli Kościołów: stale podejmujcie wysiłki na rzecz rozwijania dialogu, wspierajcie to, co umożliwi odbudowanie wzajemnego zaufania i zbliża ludzi do siebie oraz pozwala budować wolną od przemocy i wojen pokojową przyszłość naszych krajów i narodów⁴⁶.

We *Wspólnym Przesłaniu do Narodów Polski i Rosji* podkreślono, że „przebaczyć, nie oznacza zapomnieć⁴⁷. Zbiorowa pamięć o ofiarach przemocy z przeszłości, zamęczonych za wierność Bogu i swojej ziemskiej ojczyźnie, stanowi istotną część zbiorowej tożsamości. Przebaczenie oznacza przekraczanie moż-

---

⁴² Glaeser. 2015. „Wspólne przesłanie do Narodów Rosji i Polski”.

⁴³ Zob. Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji. 2012. Preambuła.

⁴⁴ Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji. 2012, nr 1.

⁴⁵ Zob. Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji. 2012.

⁴⁶ Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji. 2012.

⁴⁷ Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji. 2012.

liwości zemsty, nienawiści, uprzedzeń, stereotypów oraz budowanie wspólnoty i braterstwa pomiędzy ludźmi. Drogą ku temu jest braterski dialog rozumiany nie jako metoda przekonywania, ale jako postawa zrozumienia partnera dialogu tak, jak on sam siebie rozumie⁴⁸.

Mimo trudnej materii, której dokument dotyczy, ma on wydźwięk wyraźnie optymistyczny. Jest to możliwe dzięki temu, że zasadza się on na wierze w zmarłych Jezusa Chrystusa, który zwyciężył śmierć, dał nam nadzieję sięgającą poza grób i rzucił nowe światło na życie i nieśmiertelność. Radosnym znakiem nadziei jest także fakt, że dzieło odnowy i treści przesłania od samego początku towarzyszy wspólna modlitwa wielu wiernych różnych Kościołów, która niejednokrotnie wyprzedzała wspólne działania⁴⁹. Dokument kończy się powierzeniem dzieła pojednania narodów i Kościołów Polski i Rosji Najświętszej Bogarodzicy⁵⁰.

Przesłanie dokumentu, o którym mowa, dotarło do szerokich kręgów społecznych w Polsce i Rosji. Było ono także medialnie szeroko komentowane. Należy więc mieć nadzieję, że *Wspólne Przesłanie do Narodów Polski i Rosji* zapoczątkuje proces pojednania między narodami i Kościołami Polski i Rosji. Należy mieć nadzieję, że proces ten, choć zapewne będzie bardzo trudny i długotrwały, przyniesie błogosławione owoce.

3.4. Ekumena wartości w dialogu między Kościołem rzymskokatolickim w Polsce i Kościołami zrzeszonymi w PRE

W Polsce wiele znaczących działań, przynoszących owoce w procesie wewnętrznego pojednania między chrześcijanami, Kościołami i różnymi lokalnymi społecznościami, pochodzi ze współpracy realizowanej w ramach Zespołu ds. Kontaktów między Konferencją Episkopatu Polski i Kościołami zrzeszonymi w Polskiej Radzie Ekumenicznej. Do tej pory wypracowano i opublikowano kilka znaczących dokumentów. Naczelnym ich paradygmatem jest szeroko rozumiane pojednanie i chrześcijańska integracja. Pierwszy z dokumentów, zatytułowany: *Sakrament chrztu znakiem jedności. Deklaracja Kościołów w Polsce na progu Trzeciego Tysiąclecia*⁵¹, dotyczył wzajemnego uznawania ważności chrztu przez różne Kościoły (23.01.2000). W 2009 r. wydana została publikacja *W drodze za Chry-*

⁴⁸ Zob. *Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji*. 2012.

⁴⁹ Zob. Glaeser. 2015. „Wspólne przesłanie do Narodów Rosji i Polski”, 17; Glaeser. 2015. „Gemeinsame Botschaft an die Völker Russlands und Polens”, 93; Zygfryd Glaeser. 2015. „Совместое послание к народам России и Польши”, 173.

⁵⁰ *Wspólne przesłanie do Narodów Polski i Rosji*. 2012, nr 3.

⁵¹ Tekst dokumentu zob. *Sakrament chrztu znakiem jedności. Deklaracja Kościołów w Polsce na progu Trzeciego Tysiąclecia* (12.07.2018). <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/sakrament-chrztu-znakiem-jednosci/> (dalej: Chrzest).

stusiem. *Kościół chrześcijański w Polsce mówią o sobie*⁵², stanowiąca autoprezentację Kościołów zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej oraz Kościoła rzymskokatolickiego. Wypracowano dokument dotyczący małżeństw mieszanych (2011)⁵³. Opublikowano wspólne apele: *Apel Kościołów w Polsce o ochronę stworzenia*⁵⁴ (2013), *Apel Kościołów w Polsce o poszanowanie i świętowanie niedzieli*⁵⁵ (2015) oraz *Przesłanie Kościołów w Polsce w sprawie uchodźców*⁵⁶ (2016). Wymienione inicjatywy mają wyraźny charakter integrujący Kościoły i społeczeństwo w Polsce. Nie ograniczają się jedynie do wymiaru lokalnego, ale inspirują działania o charakterze ogólnopolskim i międzynarodowym.

3.5. Ekumena wartości w wymiarze instytucji naukowych⁵⁷

Ekumena wartości ma swoje wyraźne przełożenie i odniesienie do instytucji naukowych. Szczególnym fenomenem jest tu Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. Powstała w 1954 r. jako pierwsza w świecie wielowyznaniowa uczelnia teologiczna. Poza przedstawicielami Kościołów zrzeszonych w PRE wśród absolwentów ChAT są adwentyści i wyznawcy mniejszych denominacji. Z samego założenia ChAT jest więc ośrodkiem akademickim o charakterze ekumenicznym⁵⁸.

W Polsce funkcjonuje kilka prężnie działających instytutów ekumenicznych, mających znaczny dorobek na polu integracji kościelnej i społecznej. Najstarszym z nich jest Instytut Ekumeniczny Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Powstał w 1983 r. z inicjatywy Komisji Episkopatu Polski ds.

---

⁵² *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*. 2009. Red. Hanna Tranda, Mirosław Patalon. Kraków: Wydawnictwo WAM.

⁵³ Zob. *Małżeństwo chrześcijańskie osób o różnej przynależności wyznaniowej. Deklaracja Kościołów w Polsce na początku Trzeciego Tysiąclecia*. 2011 (12.06.2018). <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/malzenstwo-chrzescijanskie-osob-o-roznej-przynaloznosci-wyznaniowej/>.

⁵⁴ Tekst dokumentu zob. *Apel Kościołów w Polsce o ochronę stworzenia*. 2013 (16.07.2018). <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/apel-kosciolow-w-polsce-o-ochrone-stworzenia-2/>.

⁵⁵ Tekst dokumentu zob. *Apel Kościołów w Polsce o poszanowanie i świętowanie niedzieli*. 2015 (16.07.2018). <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/apel-kosciolow-w-polsce-o-poszanowanie-i-swietowanie-niedzieli/>.

⁵⁶ Tekst dokumentu zob. *Przesłanie Kościołów w Polsce w sprawie uchodźców*. 2016 (16.07.2018). <https://ekumenia.pl/czytelnia/dokumenty-ekumeniczne/przeslanie-kosciolow-w-polsce-w-sprawie-uchodzcow/>.

⁵⁷ Szerzej na ten temat zob. Zygfryd Glaeser, Karol Karski, Zdzisław J. Kijas. 2016. Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce. W *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964–2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 57–61. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II.

⁵⁸ Szerzej zob. *50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 1954–2004*. 2005. Red. Wiktor Wysoczański, Marian Bendza, Janusz Maciuszko, Marek Ambroży. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

Ekumenizmu i dzięki staraniom abpa Alfonsa Nossola, który był jego pierwszym dyrektorem. Praca IE KUL skupia się wokół Katedry Teologii Ekumenicznej, Katedry Teologii Prawosławnej i Katedry Teologii Protestantckiej⁵⁹. Od 1993 r. IE KUL przygotowuje odrębny zeszyt 7. „Roczników Teologicznych”, a od 2009 r. – po usamodzielnieniu się poszczególnych zeszytów – „Roczniki Teologii Ekumenicznej”. Redaguje ponadto dwie serie wydawnicze: „Teologia w Dialogu” (od 1985 r.) i „Jeden Pan, jedna wiara” (od 1986 r.).

Abp Nossol po utworzeniu Uniwersytetu Opolskiego z Wydziałem Teologicznym doprowadził w 2000 r. do powstania w Opolu Instytutu Ekumenizmu i Badań nad Integracją. W jego skład wchodzi pięć katedr: Katedra Zasad Ekumenizmu, Katedra Teologii Kościołów Wschodnich, Katedra Kościołów Poreformacyjnych, Katedra Dialogu Międzyreligijnego i Katedra Badań nad Integracją. Instytut redaguje serię wydawniczą: „Ekumenizm i Integracja”. Od 2001 r. wydaje rocznik „Studia Oecumenica”⁶⁰.

W Centrum Kultury i Nauki Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego w Kamieniu Śląskim działa również ekumeniczny Instytut Badań Nauczania Papieskiego. Odbywają się tam liczne konferencje na forum światowym, europejskim i lokalnym. Warto wspomnieć, że dwukrotnie w Opolu i w Kamieniu Śląskim obradowała Prawosławno-Rzymskokatolicka Komisja do Dialogu Teologicznego na forum światowym, a trzykrotnie Rzymskokatolicko-Luterańska Komisja do Dialogu Teologicznego na forum światowym: w 1989 r., w 1998 r. oraz w 2017 r. kiedy to świętowano 50-lecie powstania tegoż gremium. Instytut wydaje serię wydawniczą „Nauczanie Papieskie”, w ramach której opublikował m.in. monumentalne dzieło pt.: *Ekumenizm w nauczaniu papieży po Soborze Watykańskim II* (Kamień Śląski – Opole 2017, ss. 1336).

Na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie od 2013 r. funkcjonuje Instytut Teologii Fundamentalnej, Ekumenii i Dialogu. W zakresie prowadzenia dialogu ekumenicznego i międzyreligijnego podejmuje m.in. współpracę z archidiecezją krakowską oraz z Centrum Dialogu i Modlitwy w Oświęcimiu. Wydawnictwa dotyczące teologii fundamentalnej, ekumenii i dialogu wydaje m.in. w zapoczątkowanej w 1995 r. serii „Biblioteka Ekumenii i Dialogu”⁶¹.

---

⁵⁹ Zob. „Statut i Regulamin Instytutu Ekumenicznego KUL”. 1984. Biuletyn Ekumeniczny 13 (1/49): 23–25, nr 1.

⁶⁰ Zob. Stanisław Rabiej. 2004. Powstanie i zadania Instytutu Ekumenizmu i Badań nad Integracją w Opolu. W *Rola placówek naukowych w dialogu ekumenicznym*. Red. Jerzy Chmiel, Jan Górski, Łukasz Kamykowski, Zdzisław J. Kijas, 37–47. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.

⁶¹ Zob. „Regulamin Instytutu Teologii Fundamentalnej, Ekumenii i Dialogu na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie”. 2013. (20.07.2018). https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/fs.siteor.com/upjp2/article-attachments/attachments/43710/original/Regulamin_Instytutu_Teologii_Fundamentalnej_Ekumenii_i_Dialogu.pdf?1368614725.

Także w Warszawie na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego funkcjonuje od 1982 r. Katedra Teologii Ekumenicznej. Powstała ona w 1982 r. Obecnie działa w ramach Instytutu Teologii Systematycznej⁶².

W cieszyńskim środowisku naukowym, w ramach Filii Wydziału Pedagogiczno-Artystycznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, otwarto od roku akademickiego 1998/1999 specjalność edukacji religijnej o wymiarze ekumenicznym. Zatrudniono tam wówczas dwóch teologów: ks. prof. dra hab. Manfreda Uglorza z Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego oraz ks. prof. dra hab. Józefa Budniaka z Kościoła rzymskokatolickiego. Przez wiele lat wspólnie prowadzili wykłady z teologii ekumenicznej oraz dawali i dają w tamtejszym środowisku świadectwo ekumenicznego współdziałania. W gmachu uczelni przygotowano również i poświęcono 12 maja 1998 r. kaplicę ekumeniczną. Zorganizowano tam XXVIII Międzynarodowy Kongres Ekumeniczny (21–28.08.1995)⁶³.

Na Uniwersytecie w Białymstoku w 1999 r. powołano Katedrę Teologii Prawosławnej. Jest ona jednostką międzywydziałową, podległą bezpośrednio rektorowi. Ma charakter ekumeniczny. Jest kontynuatorką naukowych badań teologicznych prowadzonych w okresie międzywojennym przez Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim (1924–1939). W zakresie pracy dydaktycznej Katedra prowadzi: 2-letnie studia podyplomowe z teologii prawosławnej, otwarte wykłady w ramach spotkań „Wszechnicy Kultury Prawosławnej”, wykłady na innych wydziałach Uniwersytetu w Białymstoku, a także otwarte wykłady w ramach Forum Myśli Teologicznej⁶⁴.

4. Podsumowanie

Wyżej przytoczone świadectwa zaangażowania Kościołów w Polsce w procesy integracyjne na różnych poziomach i o różnych zakresach to tylko przykłady ukazujące integracyjną wartość ekumenii. Można by przytaczać ich jeszcze wiele. Wspomnę tu choćby międzynarodowy projekt ekumeniczny *Pojednanie w Europie. Zadania Kościołów na Ukrainie, Białorusi, w Polsce i w Niemczech*⁶⁵ realizowany od 1997 r., któremu mam zaszczyt współprowadzić.

---

⁶² Zob. Glaeser, Karski, Kijas. 2016. Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce, 60–61.

⁶³ Zob. Glaeser, Karski, Kijas. 2016. Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce, 61. Zob. także Józef Budniak. 2002. *Ekumenizm jutra na przykładzie Śląska Cieszyńskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 162–173.

⁶⁴ Zob. Glaeser, Karski, Kijas. 2016. Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce, 61.

⁶⁵ Szerzej na ten temat zob. *Pojednanie w Europie – zadania Kościołów na Ukrainie, Białorusi, w Polsce i w Niemczech*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk. 2016. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna.

Ekumenia uczy nas przede wszystkim tego, że budowanie jedności między państwami, narodami, kulturami i Kościołami oraz między poszczególnymi ludźmi musi zacząć się od burzenia murów, jakie przez wiele lat wyrosły w ludzkich umysłach i w ludzkich sercach. Konieczne jest odbudowywanie międzyludzkich więzów opartych na zaufaniu i na wzajemnym poszanowaniu. Szczególne zadanie przypada tu Kościołom, chrześcijanom i w ogóle wspólnotom religijnym, ale także instytucjom wychowawczym, nauce i kulturze. Należy przy tym ustawicznie pamiętać, że pojednanie prowadzące do większej integracji w Europie i w świecie nie jest celem samym w sobie, ale jest środkiem umożliwiającym integralny rozwój każdego człowieka i ludzkich społeczności. Jest to wielkie wyzwanie, które stoi dziś przed Kościołami. Kościoły oddają w tym obszarze najlepszą przysługę całej ludzkiej społeczności, jeżeli będą usiływały w pierwszym rzędzie urzeczywistnić pełną widzialną jedność między sobą, realizując w ten sposób posłannictwo Chrystusa, czerpiące z Ewangelii ciągle nowe motywy do duchowej odnowy. Tylko dzięki nieustannej odnowie, będącej istotnym wyrazem procesu pojednania, Kościoły będą żywym zaczy-nem ewangelicznym, źródłem jakościowej przemiany i nowego ustawicznego dynamizmu dla świata. Kościół Jezusa Chrystusa, który jest powszechny i lokalny zarazem, przez swoje doświadczenie jedności, wielości i różnorodności oraz przez swoje zakorzenienie w poszczególnych krajach i kulturach może być ogromnie pomocny w scalaniu i łączeniu narodów, regionów i wspólnot lokalnych, pod warunkiem wszakże, że będzie on coraz pełniej Kościołem, a laicka część społeczeństwa zechce z tego doświadczenia skorzystać. W tej materii szczególną rolę do odegrania ma tu ekumena wartości: albo staniemy się pojednaną wspólnotą ducha, albo pozostaniemy wyrachowanymi instytucjami różnego rodzaju, promującymi siłę i materialne bogactwo za cenę deprecjacji tego, co duchowe i obiektywne.

Bibliografia

- 50 lat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej 1954–2004. 2005. Red. Wiktor Wysoczański, Marian Bendza, Janusz Maciuszko, Marek Ambroży. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Boll Friedhelm. 2010. Krąg z Bensbergu i Memorandum Polskie. Od Soboru Watykańskiego II do poparcia socjalliberalnej polityki odprężenia. W *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*. Red. Friedhelm Boll, Wiesław J. Wysocki, Klaus Ziemer, 72–110. Warszawa: Neriton.
- Budniak Józef. 2002. *Ekumenizm jutra na przykładzie Śląska Cieszyńskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

- Dębowski Tomasz R. 2011. *Kościół chrześcijański w Polsce wobec wybranych zagadnień międzynarodowych w latach 1989–2004*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dębowski Tomasz R. 2013. „Wspólne Orędzie Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce oraz Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i jego znaczenie dla stosunków polsko-rosyjskich”. *Dyplomacja i Bezpieczeństwo* 1 (1): 65–74.
- Glaeser Zygfryd, Karol Karski, Zdzisław J. Kijas. 2016. Aktualne struktury ekumeniczne w Polsce. W *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964–2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 49–61. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II.
- Glaeser Zygfryd, Karol Karski, Zdzisław J. Kijas. 2016. Początki i rozwój ruchu ekumenicznego w Polsce. W *Encyklopedia ekumenizmu w Polsce (1964–2014)*. Red. Józef Budniak, Zygfryd Glaeser, Tadeusz Kałużny, Zdzisław J. Kijas, 23–48. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II.
- Glaeser Zygfryd. 1997. Droga dialogu – drogą pojednania. W *Pojednanie narodów i Kościołów. Materiały sympozjum poświęconego problematyce II Europejskiego Zgromadzenia Ekumenicznego – Graz '97*. Red. Piotr Jaskóła, 117–126. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Glaeser Zygfryd. 2015. „Gemeinsame Botschaft an die Völker Russlands und Polens”. Inhalt, Kontext, Zukunftsperspektiven. W *Pojednanie w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk, 89–94. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna.
- Glaeser Zygfryd. 2015. „Wspólne przesłanie do Narodów Rosji i Polski”. Treść, kontekst, perspektywy na przyszłość. W *Pojednanie w Europie środkowo-wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk, 13–18. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna.
- Glaeser Zygfryd. 2015. „Совместое послание к народам России и Польши”. Содержание, контекст, перспективы на будущее. W *Pojednanie w Europie Środkowo-Wschodniej. Nowe wyzwania. / Versöhnung in Mitteleuropa. Neue Herausforderungen. / Примирение в Центральной и Восточной Европе. Новые вызовы*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk, 169–174. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna.
- Glaeser Zygfryd. 2017. *Ekumenizm w nauczaniu papieża po Soborze Watykańskim II* (Nauczanie Papieskie, 3). Kamień Śląski – Opole: Instytut Badań Nauczania Papieskiego przy Centrum Kultury i Nauki Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego w Kamieniu Śląskim.
- Kasper Walter. 1979. „Die Einheit der Kirche nach dem II. Vatikanischen Konzil”. *Catholica. Jahrbuch für Ökumenische Theologie* 33 : 262–277.

- Kłaczków Jarosław. 2006. „Memorandum Rady Kościoła Ewangelickiego w Niemczech «Sytuacja wypędzonych a stosunek narodu niemieckiego do jego sąsiadów wschodnich» – reakcje w Europie i w Polsce w świetle polskiej dokumentacji”. *Dzieje Najnowsze* 38 (4): 165–178.
- Konderak Adam. 1988. Ku pojednaniu – przez wiarę (18.07.2018). http://dlibra.kul.pl/Content/23830/13.%20ethos1988_nr%201_Konderak.pdf.
- Kucharski Wojciech. 2009. Najnowsze źródła archiwalne w badaniach kulis powstania Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich. W *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*. Red. Wojciech Kucharski, Grzegorz Strauchold, 165–182. Wrocław: Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”.
- Madajczyk Piotr. 1994. *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Madajczyk Piotr. 2009. Okoliczności powstania „Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich”. W *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek prekursor pojednania polsko-niemieckiego*. Red. Wojciech Kucharski, Grzegorz Strauchold, 109–120. Wrocław: Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”.
- Melnik Marek. 2017. „Ukraińcy i Polacy. Pojednani Ewangelią”. *Edukacja Humanistyczna* 2 (37): 23–31.
- Pojednanie w Europie – zadania Kościołów na Ukrainie, Białorusi, w Polsce i w Niemczech*. Red. Danuta Lukas, Ireneusz Lukas, Michał Dmitruk. 2016. Warszawa: Polska Rada Ekumeniczna.
- Polak Grzegorz, Marcin Przechodźniak. 2013. Kościół w Polsce inspiratorem pojednania między narodami (15.07.2018). <https://ekai.pl/kosciol-w-polsce-inspiratorem-pojednania-miedzy-narodami/>.
- Pontyfikat ekumenicznej nadziei. Z Janem Pawłem II na drogach ekumenii*. Red. Zygfryd Glaeser. 2008. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza, kontekst, spuścizna*. Red. Basil Kerski, Tomasz Kycia, Robert Żurek. 2006. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia.
- Rabiej Stanisław. 2004. Powstanie i zadania Instytutu Ekumenizmu i Badań nad Integracją w Opolu. W *Rola placówek naukowych w dialogu ekumenicznym*. Red. Jerzy Chmiel, Jan Górski, Łukasz Kamykowski, Zdzisław J. Kijas, 37–47. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
- Skowronek Alfons. 1993. *Teologiczne zbliżenia*. Warszawa: Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej.
- W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*. 2009. Red. Hanna Tranda, Mirosław Patalon. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Zielińska Sonia. 2017. Przed 30 laty opublikowano historyczne deklaracje o polsko-ukraińskim pojednaniu (12.07.2018). <https://opoka.news/aktualnosci/7430>.